

فلسفه تحلیلی، شماره چهل و یک، بهار و تابستان ۱۴۰۱، ص ۷۹-۱۰۲

جایگاه حرکت در مراتب ادراکی فضاهای معماری، مبتنی بر نظریه

حرکت جوهری ملاصدرا^۱

مهدی بنی‌اسدی باغمیرانی

دانشجوی دکتری گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

سید بهشید حسینی^۲

استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، تهران، ایران

آزاده شاهچراغی

دانشیار گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

ادراک در فلسفه و معماری، عجین با مفهوم حرکت است. مخاطب با حضور و حرکت در فضا، هم راستا با نظریه حرکت جوهری ملاصدرا، شامل مراتبی از حرکت می‌شود که سطح ادراک مخاطب را از سطح مادی به سطح معنوی ارتقاء می‌دهد. این سیر ادراک مبتنی بر حرکت در فضاهای معماری، قابل انطباق با مراتب ادراکی ملاصدرا می‌باشد. فلذا پژوهش حاضر، بین رشته‌ای و از نوع کیفی با رویکرد تطبیقی-تحلیلی است. هدف این پژوهش، واکاوی مراتب حرکتی در فضاهای معماری، و سپس انطباق سیر ارتقاء ادراک از سطح مادی به معنوی در فضاهای معماری، با مراتب ادراکی ملاصدرا است. سئوالات کلیدی این است که: حرکت در فضاهای معماری چگونه زمینه ارتقاء ادراک از سطح مادی به معنوی را فراهم می‌کند؟ و مراتب حرکتی در فضاهای معماری، چگونه با مراتب ادراکی ملاصدرا قابل انطباق است؟ نتایج نشان می‌دهد که در بازخوانش مباحث ادراکی ملاصدرا در فضاهای معماری، ایجاد درک حضوری، مستلزم اتحاد عاقل و معقول به واسطه حرکت ناظر در فضا است. فرد با حرکت در فضا، مراتبی حرکتی را تجربه می‌کند، که در ابتدا ادراک را مشمول لایه‌ی حسی می‌کند؛ اما با حرکت در مراتب بالاتر، ادراک به لایه‌ی معنوی تعلق می‌گیرد، که با مراتب ادراکی ملاصدرا هم خوانی دارد.

کلیدواژه‌ها: حرکت، ادراک فضا، حرکت جوهری، مراتب ادراکی، ملاصدرا.

۱. تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۵/۱۱؛ تاریخ تصویب: ۱۴۰۱/۶/۱۳ (این مقاله برگرفته از پایان‌نامه دوره دکتری با عنوان

«مقام ناساخته‌ها در معماری ایران و ارتباط این فضاها با مفهوم وحدت» به راهنمایی دکتر سید بهشید حسینی و مشاوره دکتر آزاده شاهچراغی در دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات است.)

۲. پست الکترونیک (مسئول مکاتبات): behshid_hosseini@art.ac.ir

۱. مقدمه

فضا در بیان اولیه، مفهوم درک آگاهانه‌ی محیط توسط انسان است.^۱ درباره‌ی ادراک در حوزه‌ی معماری تعاریف متفاوتی وجود دارد: در برخی از تعاریف بر نقش انسان در ادراک فضای پیرامون اشاره شده است. آنچه در میان صاحب‌نظران از مقبولیت بیشتری برخوردار است، تعریفی از فضا است که دربرگیرنده‌ی هر دو عنصر انسان و فضای اطرافش است. ادراک فضا به میزان ارتباط و حضور فرد در محیط بستگی دارد.^۲ فضا به عنوان جوهر و ذات معماری، نسبت به سایر هنرها، نیازمند تلاشی و حضور بیشتر از سمت ناظر خود جهت ادراک است.^۳ جان لنگ، ادراک ناشی از فضای معماری را شامل درک حسی و رمزی می‌داند که اکو آن را به درک صریح و ضمنی تعبیر می‌کند؛^۴ و چالز موریس معنای حاصل از این دو سطح ادراک را به دو دسته‌ی معنای ارجاعی: که در آن معنا به مصداق و عامل خارجی متکی است؛ و معنای ارزشی: که معنای دریافت شده متکی بر نظام ارزشی و عوامل درونی فرد است،^۵ تقسیم می‌کند؛ بوردیو نیز معتقد است: ادراک معنا دارای دو سطح اولیه و ثانویه است. سطح اول: ویژگی‌های اصلی مانند رنگ، شکل و ساختار و سطح ثانوی: معنا نمادین آن را در برمی‌گیرد.^۶ رولان بارت در دیدگاهی متفاوت و اندکی نزدیک به ملاصدرا در باب ادراک، ادراک را در سه سطح

1. Casey, E.S., *Remembering: A Phenomenological Study*, Bloomington, Indiana University Press, 2012, p.38.

2. Gallagher, S. *How the Body Shapes the Mind?*, Oxford, Clarendon Press, 2005, p.43.

۳. شجاری، مرتضی، صفا سلخی خسرقی و مازیار آصفی، «مراتب ادراک فضای سیال در مسجد جامع تبریز؛ با نگاهی به مفهوم حرکت در آراء ملاصدرا»، حکمت معاصر، سال ۹، ش ۲، ۱۳۹۷ش، صص ۱۵۷-۱۷۶.

4. Eco, U., *Function and Sign: Semiotics in Architecture, in the City and the Sign: An Introduction to Urban Semiotics*, Gottdiener, m. and Lagopoulos, A. New York, Columbia University press, 1968.

5. Morris, C.W., *Writings on the General Theory, of Signs*, Mouton, Den Haag, 1971.

6. Bourdieu, P., *Distinction: A Social Critique of the Judgment of*, Translated by R. Nice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.

تعریف می‌کند: سطح اول: ادراک ویژگی‌های عینی و مادی (مبتنی بر نشانه‌شناسی)؛ سطح دوم: ادراک معانی نمادین (مبتنی بر ذهن و روان‌شناسی)؛ و سطح سوم: «معانی بی‌حس یا کند» که با تغییر ماهیت معانی در طول زمان همراه است.^۱

در حقیقت حضور انسان در فضای معماری، تأثیرات بلاانکاری در کیفیت زیست انسان دارد، به همین دلیل تعاملات او با فضا، و تجربه ادراکات حقیقی برای وی اهمیت ویژه‌ای دارد. در این فرآیند ادراکی، تعاملات بین انسان و معماری، عنایت دارد به مفهوم حرکت. اسکینر نیز معتقد است: ادراک درون و بیرون بودن یک اثر معماری، بازخوردهای پویا به انسان القا می‌کنند؛^۲ که این خود وام‌دار مفهوم حرکت است.

مباحث معرفتی و ادراکی در فلسفه به مانند معماری نیز، عجین با مفهوم حرکت است. ملاصدرا براساس حرکت جوهری قائل به سیر مراتب ادراکی از ماده به مجرد، و گذر از عالم محسوس به عالم معقول به واسطه خیال می‌باشد.^۳ در نظر ملاصدرا ادراکات حسی، خیالی و عقلی در طول یکدیگر هستند. نفس با حرکت جوهری خود، سیری را از درک حسی شروع کرده و پس از درک خیالی در ذهن، با قوت گرفتن قوه‌ی عقل به مرتبه ادراک حضوری و عقلی راه می‌یابد.^۴ به تعبیری، مراتب ادراکی (محسوسات، خیالی و معقولات) ملاصدرا در حکمت متعالیه ناشی از حرکت جوهری به مدد قوای نفس (حس، خیال و عقل) است، و بدون حرکت از ماده به مجرد حقیقت ادراک حضوری و صورت نوریه رخ نمی‌دهد.

1. Barthes, R., *L'Obvie et L'obtus*, Paris, 1982, pp.43-61.

2. Skinner, P.R., *Reflections on Inside-Outside Space*, Design + Research; Project based research in architecture, 2nd International Conference of the Australasian Association of Schools of Architecture, Melbourne, Australasian Association of Schools of Architecture, 2003.

۳. نتاج، محمد ابراهیم، «نقش خیال در مکاشفات صوری از دیدگاه سهروردی و صدرا»، جاویدان خرد، سال ۱۱، ش ۲۶، ۱۳۹۳، صص ۲۰-۲۹.

۴. کاوندی، سحر، «خیال و صور خیالی در دو مکتب سینوی و اشراقی»، حکمت سینوی (مشکوه النور)، ش ۳۹، ۱۳۸۷، صص ۶۳-۸۰.

ادراک حقیقی فضاهای معماری، مبتنی بر آرای ادراکی ملاصدرا، با حرکت در فضا و گذشت زمان رخ می‌دهد. این حرکت تنها مختص حواس ظاهری نبوده بلکه در مراتب عالی‌تر خود، یعنی ادراکات باطنی ناظر را تحت شعاع قرار می‌دهد.^۱ مخاطب با حرکت خود و چشم‌هایش در فضاهای معماری شامل ادراک حصولی و مادی می‌شود، اما با گذشت زمان و به‌کارگیری قوه‌ی خیال، به واسطه‌ی حرکت در معانی موجود در فضا، نائل به ادراکات حضوری و مجرد می‌شود. از این رو ضرورت پرداختن به تأثیر متقابل حرکت و ادراک بر هم، در فضاهای معماری و فلسفه‌ی ملاصدرا، احساس می‌شود.

هدف این پژوهش این است که در مرحله‌ی اول با توجه به آرای ملاصدرا در باب حرکت جوهری، مراتب حرکتی در فضاهای معماری و تأثیراتش بر مخاطب مورد بررسی قرار گیرد؛ سپس به جهت واکاوی سیر ارتقاء ادراک از سطح مادی به معنوی، این مراتب حرکتی در فضاهای معماری را با مراتب ادراکی ملاصدرا انطباق داده شود.

سؤالات اصلی این پژوهش این است که حرکت در فضاهای معماری چگونه زمینه‌ی ارتقاء ادراک از سطح مادی به معنوی را فراهم می‌کند؟ و مراتب حرکتی در فضاهای معماری، چگونه با مراتب ادراکی ملاصدرا قابل انطباق است؟

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که فضا به عنوان جوهره‌ی معماری، محمل تجلی و ادراک معناست. ناظر با حرکت در فضای معماری زمینه‌ی ادراک این معنا را در خود فراهم می‌سازد، در واقع حرکت باعث ارتقاء ادراک از سطح حصولی به حضوری می‌شود. حرکت در فضای معماری به مدد قوای نفس (حس، خیال و عقل) در حرکت جوهری ملاصدرا، شامل سه مرتبه‌ی فیزیکی، چشم و معنوی می‌شود، که با مراتب ادراکی ملاصدرا انطباق دارد. از آنجایی که مرتبه‌ی حرکتی فیزیکی و چشم، مربوط به حس و ماده است، این دو مرتبه مربوط به ادراکی حسی می‌شود؛ و مرتبه حرکت معنوی،

۱. شجاری، و دیگران، «مراتب ادراک فضای سیال در مسجد جامع تبریز؛ با نگاهی به مفهوم حرکت در آراء ملاصدرا»، حکمت معاصر، صص ۱۵۷-۱۷۶.

مربوط به ادراک خیالی می‌شود، که در همین مرتبه حرکتی با قوت گرفتن قوه‌ی عقل ادراک به سطح معقول می‌رسد. پس حرکت در فضاهای معماری علاوه بر ارتقاء ادراک ناظر از سطح مادی به معنوی؛ شامل مراتبی می‌شود، که با مراتب ادراکی ملاصدرا در فلسفه قابل انطباق می‌باشد.

۱.۱. روش پژوهش

تحقیقاتی که تاکنون صورت گرفته حاکی از اهمیت ادراک فضا در حوزه‌ی معماری، و همچنین حرکت جوهری در مراتب ادراکی ملاصدرا می‌باشد، ولی محدود مطالعاتی در زمینه‌ی برهم‌کنش تعاملات این دو حوزه بر یکدیگر انجام شده است. با توجه به عدم وجود تحقیقات منسجم در این مورد، ضرورت بررسی این دو حوزه در کنار هم، به جهت روشن شدن جایگاه حرکت در ادراک فضاهای معماری، و ارتباطش با مراتب ادراکی ملاصدرا احساس می‌شود. فلذا تحقیق حاضر بین رشته‌ای و از نوع کیفی با رویکرد تحلیلی-تطبیقی و با بهره‌گیری از مطالعات اسنادی می‌باشد.

در بخش مبانی نظری با نگاهی تحلیلی-محتوایی، به واسطه‌ی بررسی حرکت جوهری، در گذر زمان مراتب حرکتی در فضاهای معماری، استخراج شده است؛ هم‌چنین با توجه به جایگاه قوای نفس در حرکت جوهری، انواع مراتب ادراکی در نظر ملاصدرا تبیین شده است. نهایتاً در تحلیل یافته‌ها با روش تحلیلی-تطبیقی، مراتب حرکتی در فضاهای معماری را، با مراتب ادراکی ملاصدرا تطبیق داده شده است، تا بر اساس استدلال منطقی، جایگاه حرکت در ادراک فضاهای معماری روشن شود.

۱.۲. پیشینه پژوهش

مهدوی‌نژاد و ناگهانی (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «تجلی مفهوم حرکت در معماری»، اقسام حرکت را در فضاهای معماری شرح داده‌اند. همچنین شجاری و دیگران (۱۳۹۷)،

و آصفی و دیگران (۱۳۹۶) در دو پژوهشی موازی مراتب ادراکی در فضاهای معماری را با عنایت به مفهوم حرکت مورد بررسی قرار داده‌اند. البته شجاری (۱۳۹۴) با عقبه پژوهشی خود، در باب جایگاه انسان در حکمت صدرایی، زمینه‌ی حاصل شدن این دو پژوهش را فراهم کرده است. مؤمنی (۱۳۸۱)، در مقاله‌ی خود مراحل ادراک از نظر ملاصدرا این‌گونه تعریف می‌کند: احساس، تخیل و تعقل. در این مراحل و اقسام ادراک، با حرکت جوهری از حس به عقل از میزان ماده کاسته می‌شود، و به مجرد نزدیک می‌شود. همچنین عزیزی و ابراهیمی (۱۳۹۷)، از منظری دیگر در مقاله‌ی خود، با بیان انواع قوای نفس، این دیدگاه ملاصدرا در مراتب ادراکی را، شرح می‌دهند. امینی (۱۳۹۴) بر مبنای آراء ملاصدرا، درک مقوله‌ی زیبایی را بالاتر از ادراک حسی و ماده، و در سطح ادراک حضوری می‌داند. مختاری (۱۳۹۹) نیز، ضمن مقایسه‌ی آراء ابن‌سینا، ملاصدرا و ارسطو، بر عدم معرفت انسان، از طریق ادراک حسی و ماده تأکید کرده است. حال این‌که حسینی شاهرودی و اسکندری (۱۳۹۶)، با توجه به آراء ملاصدرا، ادراک در حضور ماده را، آمیخته با عوارض تعریف می‌کند؛ و فاعلیت ذهنی را جهت ارتقا ادراک بسیار مهم می‌داند.

۲. مبانی نظری

موضوع حرکت، مقوله‌ای است که تا پیش از ملاصدرا نیز در فلسفه امری پذیرفته و مستدل به شمار می‌آمده است. پارمیندس و لوسیپوس از فیلسوفان یونان باستان، منکر وقوع حرکت در جهان بودند؛^۱ در مقابل، هراکلیتوس همه‌ی جهان را چون آتش در بی‌قراری و تحرک مدام می‌دید. اتمیست‌هایی چون دموکریتوس، آناکساگوراس و امپدوکلس، همه‌ی تحولات ظاهری اشیاء را به حرکات ذرات درونی آن‌ها (اتم‌ها) منتهی

1. Aristotle, P., *Ackrill in A New Aristotle Reader*, Trans by J.L., London, Oxford University Press, 1992, pp.15-18.

می‌دانستند.^۱ اما ارسطو هیچ یک از این آراء فلسفی را نمی‌پسندید و برای حرکت تفسیری دیگر داشت؛ او حرکت را به فعلیت رسیدن قوه یا همان تغییر حالت ماده از صورتی به صورت دیگر می‌دانست.^۲ دیدگاه ارسطویی در باب حرکت بر افکار فلاسفه بعدی، حاکمیت مطلق یافت، تا جایی که فیلسوفان مسلمان نیز در تفسیر حرکت عموماً از ارسطو پیروی کرده‌اند. مشائیان مسلمان حرکت را از خواص جسم می‌دانستند لذا بحث از حرکت را از مباحث طبیعی به شمار آورده‌اند و متذکر شده‌اند که جایگاه اصلی این بحث در طبیعیات است.^۳ اما صدرالمتألهین در این مسئله، با جمهور حکما و متکلمان مخالفت کرده و با رویکرد وجودی خود به حرکت، به طرح و اثبات نظریه‌ی ابتکاری خویش در باب وقوع حرکت در مقوله جوهر می‌پردازد.

نظریه‌ی حرکت جوهری هم‌چون آرایى از قبیل اصالت وجود و تشکیک در وجود از ارکان حکمت صدرایی است، که پس از ترویج و احیای حکمت صدرایی به دست حکیم آقامحمد بیدآبادی (۱۱۹۷ق) و حکیم ملاعلی نوری (۱۲۶۹ق)، این نظریه را عموم فیلسوفان اسلامی پذیرفته‌اند.^۴

۲. ۱. حرکت جوهری

در فلسفه ادراک عجین با حرکت است. در نظر ملاصدرا حرکت جوهری، حرکت ذاتی و درونی ماده است که منشأ حرکت‌های ظاهری پدیده‌ها و موجب تغییر در ذات و جوهره

۱. کاپلستون، فردریک، تاریخ فلسفه، یونان و روم، ج ۱، ترجمه سیدجلال‌الدین مجتبی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵ش، صص ۶۳-۱۴۵.

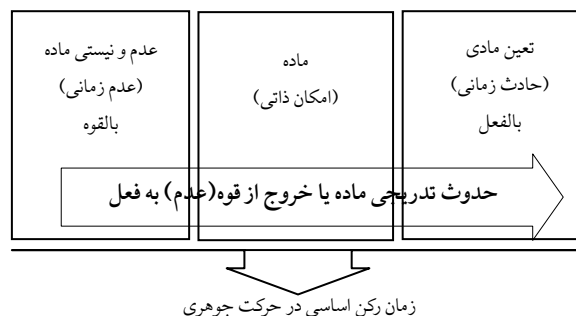
۲. گنجور، مهدی، مجید صادقی حسن‌آبادی، محمد بیدهندی، و فروغ السادات رحیم‌پور، «تأثیر نظریه "حرکت جوهری" بر اندیشه کلامی ملاصدرا»، خردنامه صدرا، ش ۸۰، ۱۳۹۴ش، صص ۵۷-۷۶.

۳. بهمنیار، التحصیل، تصحیح و تعلیق مرتضی مطهری، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۵ش، ص ۴۱۸.

۴. شیدانشید، حسینعلی، و محمدهادی توکلی، «حکیم سبزواری و نقد برهان صدرالمتألهین بر حرکت جوهری»، جاویدان خرد، ۱۳۹۶، ش ۳۵، صص ۹۷-۱۱۹.

ماده می‌گردد و به عبارت دیگر حرکت جوهری یعنی حرکت در نهاد و اصل ماده.^۱ ملاصدرا عالم محسوسات و جهان مادی را مشمول تغییر و تحولی دائمی می‌داند؛ و مبتنی بر نظریه حرکت جوهری، در عالم ماده، هیچ وجودی را ثابت و پایدار نمی‌داند.^۲ ماده در بحث حرکت با عنوان تشکیک وجود و عدم مطرح می‌شود. حقیقت زمان از حرکت جوهر عالم ماده حاصل می‌شود و این حرکت به تدریج پدید می‌آید و زمان کمیتی است که مقدار این حرکت را نشان می‌دهد.^۳ طبق نظریه حرکت جوهری، هر موجود مادی بحکم تحول و تجدد ذاتی خویش در بستر حرکت مستمر، مسبوق به عدم زمانی پیش از خویش است، و مجموعه جهان نیز چیزی جز امتداد تحول در بستر حرکت نیست.^۴ آنچه در اصطلاح لفظ حرکت از قوه به فعل اطلاق می‌شود آن است که دفعی نباشد؛ پس حقیقت حرکت، حدوث تدریجی یا خروج از قوه به فعل به صورت

تدریجی

زمان رکن اساسی در حرکت جوهری

تصویر ۱: حرکت جوهری ماده در نظر ملاصدرا، مبتنی بر عامل زمان، (مأخذ: نگارندگان).

۱. اژدر، علیرضا، «بررسی انتقادی نظریه حرکت جوهری ملاصدرا»، حکمت صدرایی، سال ۱، ش ۱، ۱۳۹۱ش، صص ۷-۲۲.

۲. عرفانیان، جواد، و پریسار سا، رابطه بین صورت و معنا در فرآیند شکل‌گیری مسجد. همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، اصفهان، دانشگاه هنر، دانشکده پردیس اصفهان، ۱۳۷۶ش.

۳. ملاصدرا، الحکمه‌ی المتعالیه فی الاسفار الاربعه، قم، طلیعه نور، ج ۱، ۱۹۸۱م، ص ۳۴۹.

۴. همان، ج ۶، ص ۳۲۷.

است^۱ (تصویر ۱).

حرکت در فضاهای معماری هم راستا با آراء معرفتی ملاصدرا، زمینه‌ساز ادراک می‌باشد. کیفیت ادراک به میزان زمان حضور و حرکت ناظر در فضا، بستگی دارد؛ این ادراک به واسطه‌ی دو مفهوم حرکت و زمان، درکی تدریجی خواهد بود. کریستوفر الکساندر و برونو زوی، با تأکید بر ادراک عینی فضا،^۲ و حضور فیزیکی به جهت درک فضا، حرکت در بستر زمان را جوهره‌ی درک هر فضایی می‌دانند؛ یعنی ادراک فضا توسط انسان به واسطه‌ی حضور و گذر زمان میسر می‌گردد.^۳ شولتز در کتاب خود به فضای سه بعدی، بعد چهارمی به نام زمان اضافه می‌کند و معتقدست که فضا در حرکت (که بر عنصر زمان دلالت دارد) ادراک می‌شود. بنابراین در معماری، زمان به عنوان بعد چهارم فضا پذیرفته شده است، به نحوی که درک فضای معماری جز از طریق صرف زمان و حرکت در فضا میسر نمی‌شود.^۴

با گذر زمان، برای حرکت ناظر در فضا معماری مراتبی ایجاد می‌شود، که این مراتب حرکتی بر کیفیت ادراک ناظر از فضا تأثیرگذار می‌باشد. این مراتب حرکتی و نوع ادراکات آن را در زیر شرح خواهیم داد.

۲.۲. مراتب حرکتی در فضاهای معماری

در تفکر اسلامی، فضای معماری به هیچ‌وجه خنثی نبوده و با حضور و حرکت ناظر، مراتب ادراکی برای وی، روحانی‌تر می‌شود. با توجه متأثر بودن معماری اسلامی از آراء

۱. همان، ج، ص ۲۷.

2. Alexandere, Ch., *The Timeless Way of Buliding*, NewYork, Oxford University Press, 1979, p.81.

۳. سلیمانی شیجانی، زینب، مزگان خاکپور، و محمد مهدی رئیس سمیعی، «بازنگری اصول و اهداف معماری معاصر ایرانی با استفاده از نظرگاه فکری ملاصدرا»، نقش جهان، سال ۴، ش ۱، ۱۳۹۳ ش، صص ۶۴-۵۷.

۴. محبوبی، قربان، مصطفی مختاباد امرئی، و مصطفی عطار عباسی، «بازشناخت هست‌مندی همزیستی درون و بیرون معماری مساجد ایران (با تأکید بر روش فازی)»، کیمیای هنر، سال ۵، ش ۲۱، ۱۳۹۵ ش، صص ۵۷-۷۵.

فلسفه اسلامی، حرکت ناظر در فضا به نوعی تعین نظریه حرکت جوهری ملاصدرا در معماری است.^۱ ناظر با حرکت در فضا، تمامی مراتب ادراکی در فلسفه (از ماده تا معنا) را، می‌تواند در خود درک کند.^۲ در این حرکت ناظر در ابتدا مدرک امر مادی است، اما در ادامه حرکت وی شامل معانی باطنی می‌شود. این سیر از ظاهر به باطن در فضای معماری، به تدریج و مبتنی بر گذشته زمان (مطابق با حرکت جوهری ملاصدرا) در سه مرتبه صورت می‌پذیرد.

- مرتبه حرکت فیزیکی: یعنی جابه‌جایی جسم ناظر در فضا؛ زوی ادراک بی‌واسطه فضا را در گرو بی‌نهایت قدم زدن در اثر معماری می‌داند و مخاطبان معماری را تشویق به قرارگیری در فضا و یکی شدن با آن می‌نماید.^۳

- مرتبه حرکت چشم: در معماری، حرکت چشم عاملی مهم در ادراک فضایی به حساب می‌آید. با حرکت و چرخش چشم ناظر در فضا سطح ادراک در ناظر ارتقاء پیدا می‌کند؛ اما همچنان در سطح مادی است.

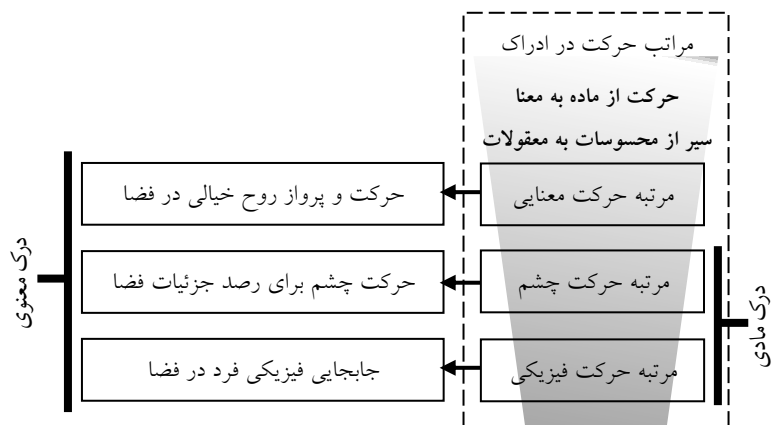
- مرتبه حرکت معنایی: در این مرتبه ناظر در فضاهای معماری از بنده ماده رها شده و به درک معنا از محیط می‌پردازد. در مرتبه حرکت معنایی چشمان فعال ناظر از حرکت باز ایستاده و وارد حرکت عمیق‌تری در ذهن می‌شود که به اصطلاح خیرگی چشم نامیده می‌شود.^۴

۱. نقره‌کار، عبدالحمید، برداشتی از حکمت اسلامی در هنر و معماری، تهران، نشر کتاب فکر نو، ۱۳۹۵ش، ص ۲۱۷.

۲. شجاری، و دیگران، «مراتب ادراک فضای سیال در مسجد جامع تبریز؛ با نگاهی به مفهوم حرکت در آراء ملاصدرا»، حکمت معاصر، صص ۱۵۷-۱۷۶.

۳. زوی، برنو، چگونه به معماری بنگریم، ترجمه‌ی فریده گرمان، تهران، نشر شهیدی، ۱۳۸۷ش، ص ۴۹.

۴. آصفی، مازیار، مرتضی شجاری، و صفا سلخی خسرقی، «حرکت تکاملی نفس آدمی در فضای مسجد بر مبنای آرای ملاصدرا (نمونه موردی مسجد کبود تبریز)»، کیمیای هنر، سال ۶، ش ۲۲، ۱۳۹۶ش، صص ۷۵-۸۸.

تصویر ۲: سیر مراتب حرکتی در ادراک فضای معماری، (مأخذ: نگارندگان).

ناظر برای ادراک معنا در فضای معماری، با گذشته زمان مبتنی بر حرکت جوهری، هر سه مرتبه از مراتب حرکتی را تجربه می‌کند. دو مرتبه‌ی اولی بیشتر مربوط به کالبد و فرم است (ادراک صوری و مادی) که ناظر با ادراک نشانه‌های ظاهری، زمینه‌ی حرکت در عالم خیال را برای خود فراهم می‌سازد. اما مرتبه حرکت معنایی مربوط به درک فضا و معانی پنهانی در آن است (ادراک حضوری و معنایی) (تصویر ۲).

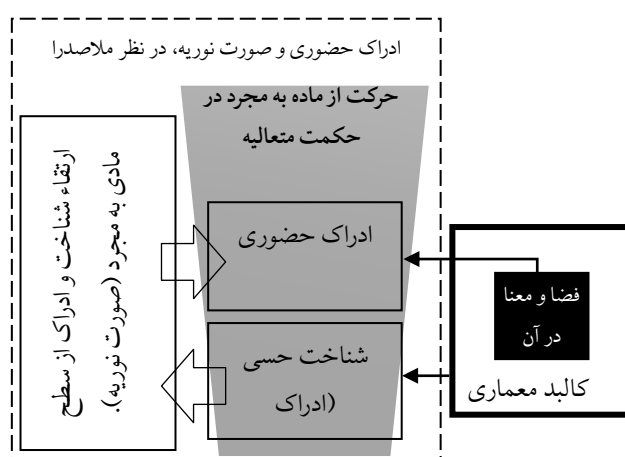
۲.۳. ادراک فضای معماری مبتنی بر نظر ملاصدرا

ادراک و شناخت در تفکر اسلامی و اندیشه ملاصدرا، به دو شکل اصلی «حضور» و «حصولی» نمود می‌کنند. ادراک حصولی دانشی ناشی از عالم برون و ماده است که فرد به مدد قوای حس دریافت می‌کند. ادراک حضوری، تحقق حقیقت در درون شخص است. ملاصدرا برای حاصل شدن ادراک حضوری معتقد به حرکت به واسطه‌ی قوای نفس (حس، خیال و عقل) می‌باشد.^۱

در دستگاه ادراکی، ما برای ادراک حضوری یک فضای معماری، مستلزم حرکت از

۱. مطهری، مرتضی، مسأله شناخت، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۹۰ش، ص ۹۶.

ماده به مجرد هستیم.^۱ در آغاز شناخت حسی لازمه ادراک فضا است، ولی شرط کافی نیست و محصول مادی این حواس، ادراک ما را نمی‌سازد. در این طریق احساس ابزاری برای ادراک فضا است و نه خود ادراک. ملاصدرا هم راستا با اندیشه‌ی ارسطو، ادراک را از حس آغاز می‌کند، اما آن را در حس پایان نمی‌دهد.^۲ بلکه پس از انجام وظایف حواس و حصول صور محسوس (درک حصولی)، نوبت به قوه‌ی نفس (خیال و عقل) می‌رسد.

تصویر ۳: صورت نوریه، حاصل ادراکی مجرد از امری مادی، به واسطه حرکت جوهری، (مأخذ: نگارندگان).

در بحث حرکت جوهری و سیر استکمالی در ادراک است که نفس از عالم ماده به عالم مجرد رهسپار می‌شود و در این حرکت، صورت‌های مجرد قوای خیالی و سپس قوای عقلی بر نفس افاضه می‌شود،^۳ تا از پدیده مادی، پدیده‌ای غیرمادی یعنی ادراک

۱. مختاری، محمدحسین، «بررسی مقایسه‌ای نظر ارسطو، ابن سینا و ملاصدرا درباره کارکرد ادراک حسی و میزان معرفت بخشی آن»، حکمت صدرایی، سال ۸، ش ۲، ۱۳۹۹ش، صص ۲۰۳-۲۱۴.
 ۲. ارسطو، درباره نفس، ترجمه علیمراد داوودی، تهران، حکمت، ۱۳۸۹ش، صص ۲۸-۳۲.
 ۳. عزیزی، رامین، و حسن ابراهیمی، «رابطه نفس و قوا از دیدگاه ملاصدرا و آقا علی زنوزی»، پژوهش‌های فلسفی، سال ۱۲، ش ۲۳، ۱۳۹۷ش، صص ۹۴-۱۰۹.

حضور یا به تعبیر ملاصدرا صورت نوریه حاصل شود^۱ (تصویر ۳).

۲. ۴. جایگاه قوای نفس در حرکت جوهری

با توجه به اندیشه‌ی ملاصدرا مسئله‌ی حرکت در تمام مراتب ادراکی فضاهای معماری، جاری و ساری است. ملاصدرا ادراکات را به نفس انسانی منتسب می‌کند و قوای نفس را ابزارهای این ادراکات در مراتب مختلف می‌داند. انسان همانند سایر موجودات به واسطه‌ی ماهیت مادیش، دچار ضعف وجودی است؛ اما به واسطه‌ی حرکت جوهری نفس است، که شایسته رسیدن به کمالات ادراکی در فضای معماری از مراتب مادی به مراتب باطنی می‌شود.^۲ آنچه که این ظرفیت سیر مراتب ادراکی در فضاهای معماری را برای انسان به وجود می‌آورد، قوه است. ملاصدرا، قوای نفس را با توجه میزان تجردشان، در سه مرتبه (تصویر ۴) تقسیم کرده است:^۳

- اولین مرتبه، قوه‌ی عقل: متعلق به عالم معقول که غیب الغیوب نفس به شمار می‌آید و در غایت خفاء است. از آن جا که در ادراک هر جسم و کالبد، قوه عاقله نه از سنخ جسم و ماده است و نه از امور جسمانی،^۴ فلذا قوه عاقله مجرد از ماده است.

- مرتبه‌ی نازل‌تر از آن، مرتبه‌ی قوه‌ی خیال: متعلق به عالم مثال، که تصوراتی از معنا برای انسان حاصل می‌شود. نقش قوه‌ی خیال درک حقایق مثالی و ایجاد ارتباط میان محسوسات و معقولات از مهم‌ترین کارکردهای آن است. قوه‌ی خیال، این

۱. «بل الإحساس إنما يحصل بأن يفيض من الواهب صورة نورية إدراكية يحصل بها الإدراك والشعور فهي

الحاسه بالفعل والمحسوسة بالفعل» (ملاصدرا، الحکمه‌ی المتعالیه فی الاسفار الاربعه، ج ۴، ص ۳۱۷).

۲. شجاری، مرتضی، انسان در حکمت صدرایی، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۴ش، صص ۴۱-۴۲.

۳. حسینی‌شاهرودی، سیدمرتضی، و زهرا اسکندری، «بررسی تطبیقی فاعلیت ذهن در فرایند ادراک از دیدگاه

ملاصدرا و هوسرل»، حکمت صدرایی، سال ۶، ش ۱، ۱۳۹۶ش، صص ۷۵-۶۸.

۴. ملاصدرا، الحکمه‌ی المتعالیه فی الاسفار الاربعه، ج ۸، ص ۲۷۰.

کار را با دادن اوصاف جسمانی به حقایق مفارق (تجسیم ارواح) و اعطاء اوصاف روحانی به اشیاء مادی (ترویج اجسام) انجام می‌دهد.^۱ در حقیقت تبدیل معانی و صور نمادین و محسوس، کار بزرگ قوهی خیال است.

و در نهایت قوهی حس، که متعلق به عالم محسوس، و شناخت ماده و کالبد است.^۲ حواس فی الجملة ابزار شناخت‌اند، اما نه بالجمله؛ به این معنی که تمام معارف انسانی را با حواس نمی‌توان دریافت. حس شرط لازم برای شناخت است، نه شرط کافی.^۳

تصویر ۴: حرکت جوهری ماده به سمت امر مجرد، به واسطه‌ی قوای نفس، (مأخذ: نگارندگان).

1. Corbin, H., *Horizons of Spiritual Meditation in Islamic-Iranian*, translated by Bagher Parham, Tehran, Agah press, 1992, p.392.

۲. ملاصدرا، الحکمه‌ی المتعالیه فی الاسفار الاربعه، ج ۶، ص ۲۹۸.

۳. البته ملاصدرا از قسم دیگری بنام «وهم» نیز نام می‌برد ولی سرانجام آن را از اقسام ادراک حذف کرده و می‌گوید این قسم از ادراک در واقع جدای از ادراک عقلی نیست و فرق آن با ادراک عقلی در این است که ادراک عقلی، اضافه‌ای به امر جزئی ندارد ولی ادراک وهمی دارد و بنابراین نمی‌توان ادراک وهمی را از اقسام جداگانه ادراک به حساب آورد.

۲. ۵. مراتب ادراکی ملاصدرا مبتنی بر حرکت جوهری و قوای نفس

ملاصدرا با توجه به حرکت جوهری عالم ماده و قوای نفس، دو قسم و مرتبه ادراکی معنوی (مراتب بالا) و صوری را تعریف می‌کند.^۱ که البته مرتبه صوری (با توجه به بود و یا نبود حرکت در آن) خود به دو مرتبه دیگر تقسیم می‌شود: ۱. مرتبه‌ای که ادراک در حرکتی جوهری با عالم خیال گره می‌خورد و از ماده فاصله می‌گیرد (مراتب میانی)؛ ۲. مرتبه‌ای که عجین با احساس، آمیخته و آلوده به کثافات مادی می‌ماند (مراتب پایین). در راستای همین مرتبه‌بندی که براساس حرکت جوهری ماده و قوای نفس در ادراکات صورت می‌گیرد، ملاصدرا از سه نوع ادراک عقلی، خیالی و حسی^۲ سخن می‌گوید که با این مراتب ادراکی انطباق دارد:

- درک معنوی در مراتب بالا (ادراک عقلی): کشفی حاصل از قوه‌ی عقل و عالم معقول، که عاری از هر گونه جسمانیت، شکل، رنگ، بو، مقدار و به‌طور کلی عوارض مادی است.^۳ این مرتبه در معماری معطوف است به درک معنای پنهان در فضاها، معماری.

- درک صوری در مراتب میانی (ادراک خیالی): مرتبه‌ای در مکاشفات صوری، مدرکات و صورت‌های خیالی، که دارای جایگاهی متوسط می‌باشد و به همین دلیل در عالمی بین عالم محسوسات و معقولات واقع شده است.^۴ از نظر ملاصدرا انواع کشف صوری یا متعلق به حوادث دنیوی است یا معنوی. در باب حوادث معنوی که در میانه مراتب ادراکی قرار گرفته است، ملاصدرا براساس حرکت جوهری قائل به حرکت، تغییر و

۱. ملاصدرا، المشاعر، به اهتمام هانری کربن، تهران، طهوری، ۱۳۶۳ش، ص ۱۵۱.

۲. همو، الحکمه‌ی المتعالیه فی الاسفار الاربعه، ج ۱، ص ۳۱۷.

۳. مؤمنی، ناصر، «ارزیابی رویکرد صدرایی و اشراقی به فرآیند دیدن»، جاویدان خرد، سال ۸، ش ۱۸، ۱۳۹۰ش، صص ۵۷-۸۲.

۴. ملاصدرا، الحکمه‌ی المتعالیه فی الاسفار الاربعه، ج ۳، ص ۳۶۲.

تکامل نفس به مراحل بالاتر از وجود و اتحاد با آن مرتبه از وجود است.^۱ در این مرتبه، نفس که در ابتدا خالی از هر گونه صورت ادراکی است به تدریج با شروع فرآیند ادراک‌های حسی، به فعلیت می‌رسد و با فعال شدن درک باطنی، ادراکات خیالی و سپس در مراحل عالی‌تر، ادراکات عقلی برای او حاصل می‌گردد.^۲ در این مرتبه از ادراک به واسطه‌ی فاصله گرفتن از ماده، صورت نوری و درک حضوری امکان‌پذیر می‌شود (تصویر ۳). در مراتب میانی ادراک معماری، از آنجایی که اکثر مخاطبین، عمدتاً به عنصر کالبد معماری توجه دارند؛ ناظر با بهره‌گیری از تصاویر ذهنی و تداعی معانی در عالم خیال، از عناصر کالبدی، درک معنا می‌کند. در حقیقت عناصر کالبدی در این مرتبه، به واسطه‌ی حرکت ناظر بین این عناصر، محمولی برای انتقال معانی ارزشمند در فضاهای معماری می‌باشد.^۳

- درک صوری در مراتب پایین (ادراک حسی): این مرتبه معطوف به قوه‌ی حس و عالم محسوس و ماده است.^۴ ملاصدرا ماده را مانع ادراک، و ادراک را بر مجرد از ماده استوار می‌داند؛ زیرا ماده مبهم، آمیخته به عدم و منشأ امکان و نقصان است؛ و از این رو، شایسته ادراک نمی‌داند.^۵ این مرتبه‌ی ادراکی در معماری هم راستا با آراء ملاصدرا، خلاصه در کالبد و تزئینات می‌شود، که ناظر را از درک حقیقت فضاهای معماری محروم می‌کند.

۱. نتاج، محمد ابراهیم، «نقش خیال در مکاشفات صوری از دیدگاه سهروردی و صدرا»، جاویدان خرد، سال ۱۱،

ش ۲۶، ۱۳۹۳ش، صص ۲۰-۲۹.

۲. ملاصدرا، الحکمه‌ی المتعالیه فی الاسفار الاربعة، ج ۱، ص ۳۱۷.

۳. چرخچیان، مریم، «تداعی‌های ذهنی در شناخت شاخصه‌های معماری اسلامی»، مطالعات هنر اسلامی،

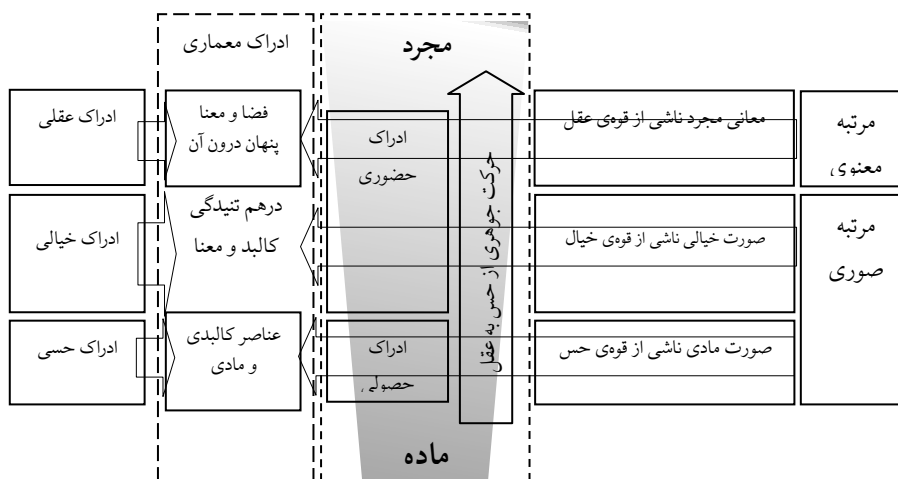
سال ۱۵، ش ۳۵، ۱۳۹۸ش، صص ۷۰-۹۸.

۴. ملاصدرا، المشاعر، به اهتمام هانری کرین، تهران، طهوری، ۱۳۶۳ش، ص ۱۴۹.

۵. همو مجموعه رسائل فلسفی صدرالمتالهین، به تصحیح محمد ناجی اصفهانی، تهران، حکمت، ۱۳۷۵ش،

صص ۱۸۲-۱۸۳.

تصویر ۵: تعیین مراتب ادراکی در معماری، مبتنی بر نظریه حرکت جوهری و مراتب ادراکی ملاصدرا، (مأخذ: نگارندگان).

۳. تحلیل یافته‌ها

۳.۱. فرآیند ادراک در مراتب ادراکی مبتنی بر مراتب حرکت در فضاهای معماری در بازخوانش مباحث معرفتی و ادراکی ملاصدرا در فضاهای معماری، ایجاد درک حضوری و سیر در مراتب بالای ادراکی، مستلزم اتحاد عاقل و معقول (و به تعبیری یکی شدن ناظر با معنای حقیقی فضا) است. این اتحاد و یکی شدن در فضاهای معماری، در گروهی صرف زمان و حرکت در فضا می‌باشد.^۱ مطابق مشرب ملاصدرا، از جانب ناظر در زمان‌های مختلف (ناشی از مراتب حرکتی) از فضاهای معماری ادراکات متفاوتی صورت می‌پذیرد. در ابتدا، ادراک متعلق لایه‌ی حسی و تصویری است؛ چنان‌چه این ادراکات حسی در نهان خود معانی رمزگونه‌ای در خود داشته باشد، آنگاه ادراکات متعلق به لایه‌ی عمیق ادراک انسان یعنی خیال و عقل خواهد بود.^۲ هم راستا با اندیشه‌ی

۱. سلیمانی و دیگران، «بازنگری اصول و اهداف معماری معاصر ایرانی با استفاده از نظرگاه فکری ملاصدرا»، نقش جهان، صص ۶۴-۵۷.

2. Tajer, A. *The Being of Architectur*, Tehran, Shahid Beheshti University, 2010, p.110.

ملاصدرا، این معنای رمزگونه در فضای معماری، رابطی برای اتصال انسان به عالم معقول می‌گردد.

با توجه به بررسی جایگاه مراتب حرکتی در ادراک فضاهای معماری، حال می‌توان مراتب حرکتی در فضاهای معماری را با مراتب ادراکی ملاصدرا انطباق داد. هم‌چنان که گفته شد، مراتب ادراکی در نظر ملاصدرا، حاصل سیر از ماده به معنا، به مدد قوای نفس (حس، خیال و عقل) است،^۱ که زمینه ادراک حضوری را در فرد فراهم می‌کند.^۲ از طرفی دیگر مراتب حرکتی در فضاهای معماری (مرتبه فیزیکی، چشم و معنوی) به مانند حرکت جوهری وابسته به زمان است. ناظر با حرکت در فضا و گذشت زمان، شروع به حرکت فیزیکی و چشم می‌کند، از آنجایی این دو مرتبه معطوف به امور مادی هستند، در مراتب ادراکی ملاصدرا، معادل با ادراک حسی (مراتب پایین درک صوری) می‌شود؛ اما در ادامه با گذشته زمان و حضور ناظر در فضا، مرتبه حرکتی به نوع معنوی تبدیل می‌شود. در این مرتبه حرکتی، ناظر با سیر در عالم مثال، و به مدد قوه‌ی خیال، نائل به ادراک خیالی (مراتب میانی درک صوری) می‌شود؛ و در همین مرتبه حرکتی، با قوت گرفتن قوه‌ی عقل، نوع ادراکش از سطح خیالی به سطح عقلی (مراتب بالای درک معنوی) ارتقاء پیدا می‌کند (تصویر ۶).

به‌طور مختصر می‌توانیم بگوییم، با عنایت به مفهوم حرکت و زمان، بین مراتب ادراکی در فضاهای معماری و مراتب معرفتی و استکمالی ملاصدرا، هم‌خوانی تأمل برانگیز وجود دارد. در هر دوی آن‌ها، مراحل ادراک از ماده به معنا و کسب کمال از طریق حرکت امکان‌پذیر است. مراتب ادراکی در معماری اسلامی، با حرکت (گذر از ماده و رسیدن به معنا) در فضاهای معماری، بستری برای کشف و شهود درونی ناظر

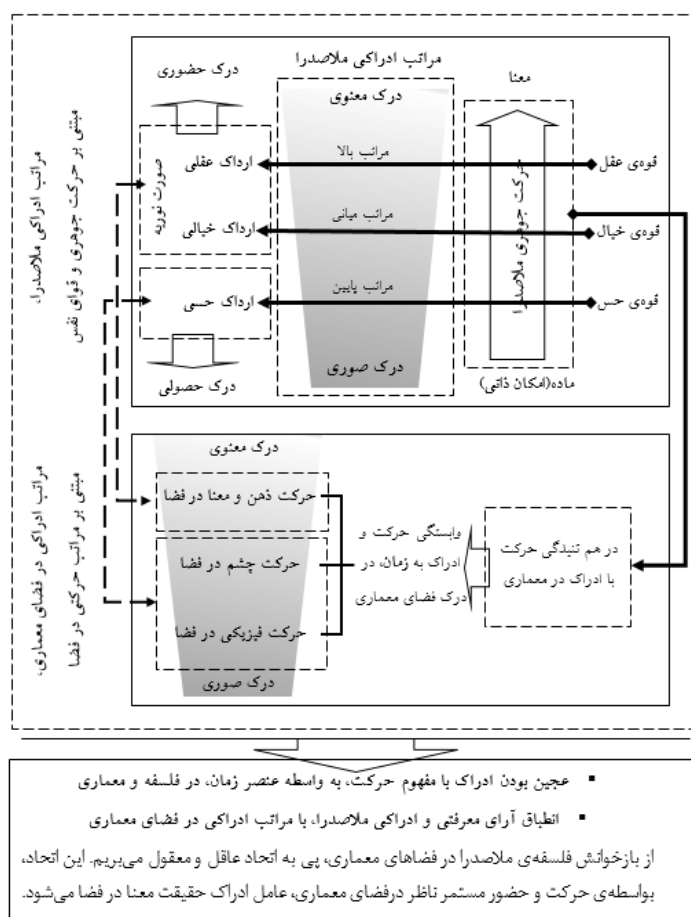
۱. حسینی‌شاه‌رودی، و اسکندری، «بررسی تطبیقی فاعلیت ذهن در فرایند ادراک از دیدگاه ملاصدرا و هوسرل»،

حکمت صدرایی، صص ۷۵-۸۶.

۲. امینی، مهدی، «ادراک حسی زیبایی از دیدگاه ملاصدرا و تبیین آن به عنوان معقول ثانی فلسفی»، کیمیای

هنر، سال ۴، ش ۱۵، ۱۳۹۴ ش، صص ۸۳-۹۷.

فراهم می‌سازد، که تجربه‌ی ادراکی ناظر را از نازل‌ترین مراتب به سوی کامل‌ترین هدایت می‌کند. در واقع در بازخوانش فلسفه‌ی ملاصدرا در فضاها، به اهمیت حضور ناب انسان در فضا پی می‌بریم. در حقیقت این حضور و حرکت است، که زمینه اتحاد عاقل و معقول در فضای معماری را فراهم می‌کند، تا جایی که این وحدت سبب می‌شود، ناظر خود را غرق در فضا ببیند، و امکان ارتقاء ادراک فضا از سطح حسی تا عقلی را برای وی میسر سازد.

۴. نتیجه

با توجه به مطالعاتی که تاکنون در زمینه معماری صورت گرفته است، بیشتر توجهات این مطالعات معطوف به عناصر کالبدی بوده است و کمتر به معانی مستتر در فضاهای معماری توجه شده است.

از آنجاکه یکی از مسائل حائز اهمیت در فلسفه‌ی صدرا رابطه‌ی مراتب ادراکی و حرکت است، و از طرف دیگر، سیر در مراتب ادراکی در فضاهای معماری نیز مشمول حرکت است، ضرورت تقابل آراء ادراکی و معرفتی ملاصدرا، با مراتب ادراکی در فضاهای معماری احساس می‌شود.

فضا در معماری اسلامی شرح رمزگونه‌ای از حقیقت باطنی از معناست که به مرتبه‌ای نازل‌تر از معنای تجریدی خود تنزل کرده است، تا که بازنمایی از حقایقی رمزگونه‌ای در ذهن ناظر باشد. درک این معانی رمزگونه هم در فلسفه و هم در معماری، وام‌دار مفهوم حرکت است. در فضاهای معماری با توجه به نظریه‌ی حرکت جوهری ملاصدرا، با گذر زمان سه مرتبه حرکتی (فیزیکی، چشمی و معنوی) در ناظر رخ می‌دهد. با بازخوانش آراء ادراکی ملاصدرا، این مراتب حرکتی در فضاهای معماری زمینه سیر ادراک از حصولی به حضوری را در ناظر فراهم می‌کند. مراتب ادراکی در نظر ملاصدرا به دو مرتبه‌ی معنوی و صوری، و در تقسیم‌بندی دیگر، به مدد قوای نفس (حس، خیال و عقل) به سه مرتبه حسی، خیالی و عقلی تقسیم می‌شود.

ادراک در فضاهای معماری، مطابق آراء ادراکی ملاصدرا، با حرکت و قدم زدن ناظر در فضا شروع می‌شود. در بدو امر، دو مرتبه‌ی حرکتی یعنی حرکت فیزیکی و چشمی رخ می‌دهد، که ظرفیت شناخت عینی و مادی را در ناظر فراهم می‌کند؛ که در نتیجه در مراتب حسی ادراک قرار می‌گیرد. اما با حضور فعال ناظر در فضا، مرتبه حرکتی به مرتبه معنوی ارتقاء پیدا می‌کند، و با به‌کارگیری قوای خیال و عقل، ناظر در ادامه شامل ادراک خیالی، و نهایتاً با درک حقیقت معنایی فضا، نائل به ادراک عقلی می‌شود.

جایگاه حرکت در مراتب ادراکی فضاهای معماری، مبتنی بر نظریه حرکت جوهری ملاصدرا/۹۹

در فضاهای معماری، مطابق مشرب ملاصدرا، حرکت باعث اتحاد ناظر با حقیقت فضا می‌شود، ناظر با تجربه کردن مراتب حرکتی در فضا، و بطبع آن حاصل شدن مراتب ادراکی، زمینه اتحاد عاقل و معقول را فراهم می‌آورد. فلذا ناظر با صرف بیشتر زمان و حضور فعالش به واسطه‌ی حرکت، ابعاد وجودی خود را برای ایجاد این اتحاد وسعت می‌دهند.

حرکت و ادراک در فلسفه ملاصدرا					حرکت و ادراک در معماری		
		جایگاه در مراتب ادراکی	قوای نفس	نوع ادراک	انواع ادراک در مراتب ادراکی	ادراک در معماری	مراتب حرکتی
امر مجرد	مراتب ادراکی	مراتب ادراکی	قوه‌ی عقل	درک حضوری	ادراک عقلی	فضا و معنا پنهان درون آن	مراتب معنوی
	جایگاه در مراتب ادراکی	مراتب ادراکی	قوه‌ی خیال	درک حضوری	ادراک خیالی	درهم تنیدگی کالبد و معنا	مراتب چشم
	جایگاه در مراتب ادراکی	مراتب ادراکی	قوه‌ی حس	درک حصولی	ادراک حسی	عناصر کالبدی و مادی	مراتب فیزیکی
		امر مادی					

تصویر ۷: تعامل حرکت و ادراک در فضای معماری و فلسفه حکمت متعالیه، (مأخذ: نگارندگان).

منابع

- آصفی، مازیار، مرتضی شجاری، و صفا سلخی خسرقی، «حرکت تکاملی نفس آدمی در فضای مسجد بر مبنای آرای ملاصدرا (نمونه موردی مسجد کبود تبریز)»، فصلنامه کیمیای هنر، سال ۶، ش ۲۲، ۱۳۹۶ ش.
- ارسطو، درباره نفس، ترجمه علیمراد داوودی، تهران، حکمت، ۱۳۸۹ ش.
- اژدر، علیرضا، «بررسی انتقادی نظریه حرکت جوهری ملاصدرا»، فصلنامه حکمت صدرایی، سال ۱، شماره ۱، ۱۳۹۱ ش.
- امینی، مهدی، «ادراک حسی زیبایی از دیدگاه ملاصدرا و تبیین آن به عنوان معقول ثانی فلسفی»، فصلنامه کیمیای هنر، سال ۱۴، ش ۱۵، ۱۳۹۴ ش.
- برقعی، زهره، خیال از نظر ابن سینا و صدرالمتهلین، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۹ ش.
- بهمنیار، التحصیل، تصحیح و تعلیق مرتضی مطهری، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۵ ش.
- چرخچیان، مریم، «تداعی‌های ذهنی در شناخت شاخصه‌های معماری اسلامی»، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال ۱۵، ش ۳۵، ۱۳۹۸ ش.
- حسینی‌شاهرودی، سیدمرتضی، و زهرا اسکندری، «بررسی تطبیقی فاعلیت ذهن در فرایند ادراک از دیدگاه ملاصدرا و هوسرل»، فصلنامه حکمت صدرایی، سال ۶، ش ۱، ۱۳۹۶ ش.
- زوی، برنو، چگونه به معماری بنگریم، ترجمه‌ی فریده گرمان، تهران، نشر شهیدی، ۱۳۸۷ ش.
- ساجدی، علی محمد، «معرفت‌النفس از رهگذر پیوند میان عقل و فطرت و دین از دیدگاه صدرالمتهلین»، فصلنامه جاویدان‌خرد، سال ۷، ش ۱۴، ۱۳۸۹ ش.
- سلیمانی شیجانی، زینب، مژگان خاکپور، و محمد مهدی رئیس‌سمیعی، «بازنگری اصول و اهداف معماری معاصر ایرانی با استفاده از نظرگاه فکری ملاصدرا»، فصلنامه نقش جهان، سال ۴، ش ۱، ۱۳۹۳ ش.
- شجاری، مرتضی، انسان در حکمت صدرایی، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۴ ش.
- شجاری، مرتضی، صفا سلخی خسرقی، و مازیار آصفی، «مراتب ادراک فضای سیال در مسجد جامع تبریز؛ با نگاهی به مفهوم حرکت در آراء ملاصدرا»، فصلنامه حکمت معاصر، سال ۹، ش ۲، ۱۳۹۷ ش.
- شیدانشید، حسینعلی، و محمد هادی توکلی، «حکیم سبزواری و نقد برهان صدرالمتهلین بر حرکت جوهری»، فصلنامه جاویدان‌خرد، سال ۱، ش ۳۵، ۱۳۹۶ ش.

جایگاه حرکت در مراتب ادراکی فضاهاى معماری، مبتنی بر نظریه حرکت جوهری ملاصدرا/۱۰۱

عرفانیان، جواد، و پریسا رسا، «رابطه بین صورت و معنا در فرآیند شکل‌گیری مسجد. همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده»، اصفهان، دانشگاه هنر، دانشکده پردیس اصفهان، ۱۳۷۶ش.

عزیزی، رامین، و حسن ابراهیمی، «رابطه نفس و قوا از دیدگاه ملاصدرا و آقا علی زنوزی»، فصلنامه پژوهش‌های فلسفی، سال ۱۲، ش ۲۳، ۱۳۹۷ش.

کاپلستون، فردریک، تاریخ فلسفه، ج ۱، یونان و روم، ترجمه سیدجلال‌الدین مجتوی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵ش.

کاوندی، سحر، «خیال و صور خیالی در دو مکتب سنیوی و اشراقی»، فصلنامه حکمت سنیوی (مشکوه النور)، ش ۳۹، ۱۳۸۷ش.

گنجور، مهدی، مجید صادقی حسن‌آبادی، محمد بیدهندی، و فروغ السادات رحیم‌پور، «تأثیر نظریه «حرکت جوهری» بر اندیشه کلامی ملاصدرا»، فصلنامه خردنامه صدرا، ش ۸۰، ۱۳۹۴ش.

مایس، پیرفون، عناصر معماری، از فرم به مکان، ترجمه‌ی علی محمد فره‌وشی، تهران، چوگان، ۱۳۸۸ش.

محبوبی، قربان، مصطفی مختاباد امرئی، و مصطفی عطار عباسی، «بازشناخت هست‌مندی همزیستی درون و بیرون معماری مساجد ایران (با تأکید بر روش فازی)»، فصلنامه کیمیای هنر، سال ۵، ش ۲۱، ۱۳۹۵ش.

مختاری، محمدحسین، «بررسی مقایسه‌ای نظر ارسطو، ابن سینا و ملاصدرا درباره کارکرد ادراک حسی و میزان معرفت بخشی آن»، فصلنامه حکمت صدرایی، سال ۸، ش ۲، ۱۳۹۹ش.

مطهری، مرتضی، مساله شناخت، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۹۰ش.

ملاصدرا، المشاعر، به اهتمام هانری کرین، تهران، طهوری، ۱۳۶۳ش.

همو، مجموعه رسائل فلسفی صدرالمتهلین، به تصحیح محمد ناجی اصفهانی، تهران، حکمت، ۱۳۷۵ش.

همو، الحکمه‌ی المتعالیه فی الاسفار الاربعه، ج ۱، ۳، ۴، ۶، ۸، قم، طلیعه نور، ۱۹۸۱م.

مؤمنی، ناصر، «حقیقت علم از نظر صدرالمتهلین»، خردنامه صدرایی، ش ۳۰، ۱۳۸۱ش.

همو، «ارزیابی رویکرد صدرایی و اشراقی به فرآیند دیدن»، فصلنامه جاویدان خرد، سال ۸، ش ۱۸، ۱۳۹۰ش.

مهدوی نژاد، محمدجواد، و نوشین ناگهانی، «تجلی مفهوم حرکت در معماری معاصر ایران»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ش ۳، ۱۳۹۰ ش.
نتاج، محمد ابراهیم، «نقش خیال در مکاشفات صوری از دیدگاه سهروردی و صدرا»، فصلنامه جاویدان خرد، سال ۱۱ ش ۲۶، ۱۳۹۳ ش.
نقره‌کار، عبدالحمید، برداشتی از حکمت اسلامی در هنر و معماری، تهران، نشر کتاب فکرنو، ۱۳۹۵ ش.

- Alexandere, Ch., *The Timeless Way of Building*, New York, Oxford University Press, 1979.
- Aristotle, P., *Ackrill in A New Aristotle Reader*, Trans by J.L., London, Oxford University Press, 1992.
- Barthes, R., *L'Obvie et L'obtus*, Paris, 1982.
- Bourdieu, P., *Distinction: A Social Critique of the Judgment of*, Translated by R. Nice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.
- Casey, E.S., *Remembering: A Phenomenological Study*, Bloomington, Indiana University Press, 2012.
- Corbin, H., *Horizons of Spiritual Meditation in Islamic-Iranian*, translated by Bagher Parham, Tehran, Agah press, 1992.
- Eco, U., *Function and Sign: Semiotics in Architecture, in the City and the Sign: An Introduction to Urban Semiotics*, Gottdiener, m. and Lagopoulos, A. New York, Columbia University press, 1968.
- Gallagher, S., *How the Body Shapes the Mind?*, Oxford, Clarendon Press, 2005.
- Morris, C.W., *Writings on the General Theory, of Signs*, Mouton, Den Haag, 1971.
- Skinner, P.R., *Reflections on Inside-Outside Space*, Design + Research; Project based research in architecture, 2nd International Conference of the Australasian Association of Schools of Architecture, Melbourne, Australasian Association of Schools of Architecture, 2003.
- Tajer, A., *The Being of Architecture*, Tehran, Shahid Beheshti University, 2010.